

УДК: [94(477):338.43] “1950/1960”

ТУРЕНКО В.В.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Туренко Вікторія Валентинівна (1975 р.н.). У 2000 р. закінчила історико-юридично-філософський факультет. Здобувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького. Коло наукових інтересів – *аграрна історія України доби кінця 1950-х – початку 1960-х рр.*

УПРАВЛІНСЬКІ РЕФОРМИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ У ДОБУ М. ХРУЩОВА

У статті аналізується процес проведення управлінських реформ у агропромисловому комплексі УРСР у середині 1950-х – на початку 1960-х рр. Дається характеристика спробам модернізації системи управління сільським господарством.

In the article is analyzed the process of the conduct of managerial reforms in agricultural complex of Ukrainian RSR in the middle 1950's at the commencement 1960's, the characteristic to attempts of modernization of a control system by an agriculture is given.

Розробка комплексної, економічно обґрунтованої та потенційно життєздатної стратегії розвитку аграрної сфери зумовлює необхідність відтворення процесів нещодавнього минулого, що забезпечить її розробників повчальним досвідом та плідним матеріалом для аналізу. Період “хрущовського десятиліття”, як ні жоден попередній або наступний, несе в собі колосальний реформаторський багаж, яким варто було б скористатись у сьогоденні.

Вітчизняна історіографія накопичила помітний науковий доробок, присвячений реформам у сільському господарстві середини 50-х – початку 60-х рр. Проте лише деякі з них фрагментарно торкаються проблеми управлінських реформ у аграрній сфері [1]. Це й спонукало автора прослідкувати процес проведення управлінських реформ у сільському господарстві й дати їм науково виважену оцінку.

Довготривала й прогресуюча криза, в якій опинилось сільське господарство на початку 50-х років, змусила нове радянське керівництво повернутись обличчям до проблем села.

Розуміння того, що досягти бажаного ефекту можна лише за умови проведення комплексу радикальних соціально-економічних реформ стало пріоритетним напрямком внутрішньо-політичної діяльності держави.

У доповіді на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС М. Хрущов засудив негативну практику безмежної кількості директив та бездумних показників, роздування управлінського апарату та бюрократичного підходу у вирішенні селянських проблем [2]. Тобто, уже у вересні 1953 р. чітко окреслився курс на модернізацію аграрної політики держави.

Багатовекторність реалізації наміченого курсу почала проявляти надзвичайно швидко. Перші кроки в його реалізації передусім спрямовувались у напрямку збільшення державних капіталовкладень. Внаслідок зміцнення економічних можливостей країни в сільське господарство УРСР за 1952-1958 рр. було вкладено 16,3 млрд. крб. (у цінах до 1961 р.), що значно перевищило показник усіх попередніх років разом узятих [3]. Потреба швидкого

впровадження в повсякденну практику колгоспного виробництва реальних принципів матеріальної зацікавленості викликала необхідність перегляду цінової політики. Уже в 1953 р. заготівельні й закупівельні ціни було підвищено на всі види сільськогосподарської продукції [4]. З урожаю 1954 р. повністю звільнялись від обов'язкових поставок зерна особисті господарства колгоспників, робітників та службовців, а для колгоспів їхні норми значно зменшувались [5].

Значна увага традиційно приділялась забезпеченню галузі управлінськими кадрами. Щоправда, для цього були цілком об'єктивні підстави. Так, у 1953 р. з 15,8 тис. голів колгоспів вищу освіту мали лише 535 чол. або 3,3 %, середню 3,3 тис. чол. або 20,8 %, 1,5 тис. чол. або 32,3 % закінчили одно-дворічні сільськогосподарські школи, 6,1 тис. або 38,0 % – короткотермінові курси, усі інші взагалі були практиками [6].

Слід однак зазначити, що покращувати таке становище взялись звичними методами. На початку березня 1955 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову “Про заходи по дальшому зміцненню колгоспів керівними кадрами”, якою передбачалось надіслати з міст для зміцнення економічно відсталих колгоспів 30 тис. чоловік [7]. Зрозуміло, що в Україні вона була негайно продубльована [8]. Голова колгоспу ім. Крупської Азовського району Кримської області В. Гордий, відзначаючи гостру нестачу керівних кадрів, уважав мобілізацію 30-тисячників “великою справою для підняття колгоспного виробництва” [9].

Проте об'єктивний аналіз комплексу джерел, що характеризують роботу тридцятитисячників, дає підстави стверджувати, що їхній професійний рівень загалом був недостатній. Тому значну їхню кількість довелося відкликати. Інша частина спеціалістів, не зумівши подолати перманентні труднощі роботи на селі, залишала довірені їм господарства із власної ініціативи, мотивуючи це, як правило, поганим станом здоров'я [10].

Більше того, динамічному розвитку колгоспної економіки помітно перешкоджала невідповідність багатьох керівників господарств посадам, які ними обіймалися. Так, у колгоспі ім. Б. Хмельницького Шумського району Тернопільської області його голова І. Рудий “економіку не вивчав, рідко бував на фермах, бригадах, не реагував на зауваження правління колгоспу” [11].

Позитивний вплив на оновлення управлінських підходів у сільському господарстві мала постанова ЦК КПРС від 9 березня 1955 р. “Про зміну практики планування сільського господарства”, яка вказувала на недоцільність надмірної централізації планування сільськогосподарського виробництва. Існуючий порядок, при якому до колгоспів і

радгоспів доводили плани посівів і розвитку тваринництва, гальмував їхню ініціативу, не дозволяв повною мірою проявляти зацікавленість у раціональному веденні господарства [12].

Наступною постановою від 6 березня 1956 р. “Про статут сільськогосподарської артїлі й подальший розвиток ініціативи колгоспників у організації колгоспного виробництва й управлінні справами артїлі” колгоспам надавалось право доповнювати та змінювати окремі положення Статуту артїлі з урахуванням місцевих, конкретних умов господарства [13].

Нова організація планування передбачала встановлення в державному плані розвитку сільськогосподарського виробництва завдань по обсягу заготівель продуктів виробництва й тваринництва в такій кількості, яка забезпечить потреби країни в сільськогосподарських продуктах. Виходячи із цих завдань, колгоспи й радгоспи повинні були самі визначати розмір посівних площ по культурах, продуктивності тваринництва й кількість голів худоби по видах. Однак ці постанови, як і багато інших прийнятих у той час рішень, так і не були виконані, і тому не відіграли істотної ролі в економічному розвитку.

У дусі тогочасних уявлень про сутність покращення керівництва машино-тракторними станціями (надалі – МТС) та колгоспами була перебудована робота районного партійного апарату. У райкомах партії за кожною МТС закріплювалась група працівників на чолі із секретарем райкому партії, що повинна була вести конкретну роботу в МТС та колгоспах, які вона обслуговувала [14].

Однак загалом це мало позначилось на старій системі роботи обласних управлінь сільського господарства. Учасники Харківської обласної партійної конференції скаржились на управління, яке продовжувало наполегливо керувати МТС паперово-канцелярськими методами. Щодня в МТС надсилалось близько 30-35 розпоряджень і директив. Як відзначав у відповідь секретар Куп'янського райкому партії О. Коробельников, три МТС району вже після вересневого пленуму упродовж незначного періоду отримали близько 1,7 тис. директив обласного управління сільського господарства. “В результаті такої паперової зливи агрономи й зоотехніки завантажені листуванням і збиранням відомостей, відриваючись при цьому від живої справи”, – говорив він [15].

Суттєві розбіжності у відносинах між МТС та колгоспами загострювались. Фактичне домінування МТС над колгоспами стало рудиментом минулого. В умовах розпочатого демонтажу сталінізму все більше почала зростати самостійність колгоспів, помітно проявлялись демократичні тенденції колгоспного життя.

Тому чільне місце в загальному контексті управлінських реформ займає реорганізація МТС. Питання про неї обговорювались на лютовому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС.

Вважалось, що це покладе початок новому етапу в розвитку колгоспного ладу, позитивно позначиться на житті села. На основі постанови пленуму Верховна Рада СРСР прийняла “Закон про подальший розвиток колгоспного ладу й реорганізацію машинно-тракторних станцій” [16].

Об’єктивний аналіз ситуації дає підстави стверджувати, що продаж техніки колгоспам мав як позитивну, так і негативну сторону. Якщо говорити про “слабкі місця”, то до них варто було б віднести ту обставину, що перед частиною колгоспів негайно постала проблема – погашення кредитів, отриманих для придбання техніки. Адже ні для кого не було секретом, що безболісно розрахуватись за неї могли далеко не всі господарства. Погашення боргу вимагало жорсткої економії, у тому числі на оплаті праці, що привело до помітного зниження оплати трудовця. Економічні стимули праці, які запровадили після вересня 1953 р., пригасили. Авральний хід реорганізації спонукав також появу чисельних зловживань (завищення ціни на техніку, продаж не відремонтованих машин тощо).

У зв’язку з передачею техніки господарствам, значно зросла роль колгоспного керівництва. Він них вимагалось більше організаторських здібностей, глибших знань з агротехніки й механізації. Між тим, ще багато голів колгоспів, завідуючих фермами, бригадирів не мали спеціальної освіти. Більшість із них, маючи виробничий досвід, добре виконували свої обов’язки, проте для вирішення окремих складних питань сільськогосподарського виробництва в них не вистачало спеціальних знань [17].

Однак важко не помітити тих негативних моментів, що мали місце в реалізації цієї реформи. Реорганізація МТС була проведена за 1-1,5 роки. Техніку купували не тільки економічно сильні, а й слабкі колгоспи. Більшість із них не могла вчасно розрахуватись за неї й тому опинялись у боргах. Використавши наявні кошти, колгоспи перестали купувати техніку. До того ж у 1958 р. ціни на нову сільськогосподарську техніку та запасні частини до неї значно підвищились. Внаслідок цього ріст матеріально-технічної бази значно знизився [18], а на колгоспи звалились величезні суми боргу перед державою, що негайно вдарило по карману селянина (оплата трудовця значно зменшилась). Поспільність керівників, які намагались будь-що відрепортувати про виконання поставлених завдань поставила під загрозу дискредитації прогресивний за своєю суттю захід, і який через це не приніс очікуваних результатів.

У тісному зв’язку з реорганізацією МТС знаходилась ще одна суттєва реформа – реорганізація системи державних закупівель. Існуюча множинність форм заготівель сільськогосподарської продукції породжувала в

роботі заготівельних організацій бюрократичну тяганину та безгосподарність. Вони мали надзвичайно громіздкий апарат. Лише на випишуванні зобов’язань і квитанцій було зайнято десятки тисяч людей, які не створювали ніяких матеріальних цінностей [19]. Усі ці обставини обумовили необхідність кардинального перегляду організації системи заготівель та практики її роботи.

На червневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС була прийнята постанова “Про скасування обов’язкових поставок та натуроплати за роботи МТС, про новий порядок, ціни й умови заготівель сільськогосподарських продуктів”. Суть її полягала в тому, що різні форми державних заготівель (обов’язкові поставки, натуроплата за роботи МТС, контракти й закупівлі) були замінені на єдину форму забезпечення державних потреб – державні закупівлі сільськогосподарської продукції. Заготівлі повинні були залежати виключно від рівня виробництва: чим більше вироблено продуктів, тим більше їх може закупити держава [20]. Цим же рішенням було визначено методику формування зональних закупівельних цін, які повинні були компенсувати витрати колгоспів, стимулювати зростання продуктивності праці, зниження собівартості продукції й створення необхідних умов для розширення виробництва [21].

Виходячи із цього, Рада Міністрів УРСР постановою 31 липня 1958 р. затвердила нові закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, що реалізувалась державі колгоспами та населенням, диференційовані по зонах у залежності від якості та термінів реалізації. Одночасно вводилась виплата колгоспам авансів у рахунок поставок у розмірі 20-25 % їхньої закупівельної вартості [22].

Загалом прибутки колгоспів України, внаслідок підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, за 1953-1958 рр. зросли на 15 млрд. крб. (у цінах до 1961 р.) [23]. У зв’язку зі зменшенням норм обов’язкових поставок колгоспи й колгоспники отримали можливість реалізовувати більшу частину продукції по цінах колгоспного ринку. У результаті цього, селяни України тільки за 1958 рік одержали прибутків на суму 800 млн. крб. [24].

Введення нового порядку заготівель стало надзвичайно позитивним явищем, але цінові тарифи були ще мало відрегульовані. Майже не враховувався зональний фактор. Так, на зерновій культурі встановлювались “плаваючі ціни”, що дозволяло підвищувати або знижувати їх відповідно до врожайності, природних умов. У 1958 році, досить сприятливому в кліматичному відношенні, ціни було знижено на 15 % [25].

Однак у наступні роки, незважаючи навіть на неврожай, вони так і не були підняті. Більше того, лібералізація цінової та заготівельної політики не обумовила зростання матеріальної

зацікавленості колгоспів. До того ж після ліквідації МТС витрати колгоспів на обслуговування техніки помітно зросли й не компенсувались новими цінами на сільгосппродукцію.

З середини 50-х років починається активна кампанія по укрупненню колгоспів. Це мотивувалось необхідністю концентрації виробництва. Укрупнення здійснювалось або механічним злиттям кількох колгоспів, або ж приєднанням відстаючих господарств до передового. Цей процес мав два сплески – в 1956-1959 та в 1962-1963 рр. [26]. Нерідко укрупнення здійснювалось без усіляких економічно виважених підстав, зі сподіваннями, що в такий спосіб стане можливим подолати відставання слабких господарств. Здебільш, у таких господарствах переважали малородючі ґрунти, були відсутні пасовища тощо. Тому після укрупнення рідко спостерігалось поліпшення стану справ. До того ж часто місцеве керівництво переходило межі розумного, і невдовзі новостворені господарства доводилось розукрупнювати. Загалом це була одна з найнепродуманіших акцій. При аналізі діяльності новостворених колгоспів виявилось, що “зворотний зв’язок між інтенсивністю та розмірами господарств є настільки постійним та повсюдним, що виступає як певна закономірність. І вона буде проявлятися до тих пір, поки господарства будуть не в змозі за своїми матеріальними можливостями на всій земельній площі вести виробництво інтенсивно” [27].

У кінці 50-х – на початку 60-х рр. чітко почав проявлятися суб’єктивістський підхід в управлінні сільськогосподарським виробництвом, економічно необґрунтовані рішення знову привели до відставання сільського господарства й зниження темпів його росту. Грошові доходи колгоспів почали поступово зменшуватись, зменшувались й відрахування в неподільні фонди [28]. Уповільнились темпи зростання врожайності зернових культур, зменшилося виробництво молока, м’яса й інших продуктів. У результаті – завдання семирічки не були виконані, а приріст сільськогосподарської продукції замість запланованих 70 % склав лише 15 [29].

Основною причиною того, що економічні показники 1953-1958 та 1959-1964 рр. виявились абсолютно протилежними, стало, на нашу думку, те, що характер реформ носив, перш за все, не економічний, а політичний характер. Економічні проблеми намагались вирішити шляхом політичних методів і прийомів, апелюючи, насамперед, до свідомості, ентузіазму та самовіддачі радянських людей. Догматичний, нереалістичний підхід до проблем стимулювання праці в сільському господарстві, гіпертрофоване роздування моральних чинників і недостатнє виділення коштів у фонд оплати праці колгоспників стало глибокою помилкою радянської системи.

За вказаний період відбулося 11 пленумів ЦК КПРС, спеціально присвячених питанням сільського господарства, безперервно проводились масштабні зональні наради. Їхнім результатом стали тисячі постанов, рішень, пояснювальних записок, договірних зобов’язань тощо. Дискутувати про їхню доцільність беззмістовно. Адаже серед них було й немало суто кабінетних творінь, і чимало реальних, економічно обґрунтованих актуальних документів.

Підсумовуючи, варто визнати, що спроби модернізації системи управління сільським господарством виявились приреченими на невдачу. Невідповідність між науковими прогнозами та реальними можливостями перетворили село на полігон для всіляких реорганізацій та перетворень. В управлінні сільським господарством недостатньо враховувалися, а іноді й повністю ігнорувалися, об’єктивні економічні закони, ставилися завдання, недостатньо підкріплені економічними заходами. Як і зазвичай, порушувався принцип матеріальної зацікавленості працівників села, не вистачало коштів і техніки для зростання темпів розвитку сільськогосподарського виробництва. Ситуація ускладнювалась також і тим, що часто відбувалися перебудови органів управління сільським господарством. Керівні органи, ігноруючи особливості розвитку того чи іншого господарства, давали стандартні, загально-обов’язкові завдання для виконання вказівки, результатом чого стало викривлення реалістичних підходів до вирішення гострих проблем сільського господарства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панченко П.П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960-1984. – К.: Наукова думка, 1985; Русинів І.В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х годов: опыт и уроки // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9; Беренштейн Л.Ю. Вопросы аграрной политики КПСС в 20-30-е и 50-70-е годы. – К., 1993; Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів: МП “Свобода”, 1996; Аграрна історія України / Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А. – К.: Просвіта, 1996; Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) // Укр. істор. журн. – 1998. – № 2; Денисов Ю. Аграрная политика Н. Хрущева: итоги и уроки // Общественные науки и современность. – 1996. – № 1; Зеленин І.Е. Аграрная политика Н. Хрущева и сельское хозяйство страны // Отечественная история. – 2000. – № 1; Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов. – М.: Наука. – 1992.

2. Хрущов Н.С. О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 3 сентября 1953. – М.: Политиздат, 1953. – С. 62-63.
3. Історія селянства Української РСР. В 2-х т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 413.
4. Народное хозяйство Украинской ССР. Стат. ежегодник. – К.: “Техника”, 1982. – С. 103.
5. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. – Видання 8-е, доповн. і виправл. – Т. 6. (1941-1954). – К.: Політвидав України, 1980. – С. 393.
6. Центральний державний архів громадських об’єднань країни (надалі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.2783. – Арк.7.
7. КПРС в резолюціях... – Т. 7 (1955-1959). – К.: Політвидав України, 1981. – С. 58-64.
8. Державний архів Донецької області. – Ф.Р-3763. – Оп.1. – Спр.240. – Арк.44.
9. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.80. – Спр.1193. – Арк.35.
10. Там само. – Спр.1249. – Арк.184-185.
11. Там само. – Спр.1232. – Арк.10-11.
12. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов. – В 5-ти т. – Т. 4 (1953-1961). – М.: Политиздат, 1967. – С. 192-197.
13. Партия – организатор круглого подъема сельского хозяйства СССР: Сборник документов. (1953-1958 гг.). – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 407-413.
14. История колхозного права: Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР. 1917-1958 гг. – В 2-х т. – Т. 1 (1917-1936 гг.). – М.: Госюриздат, 1958-1959. – С. 117.
15. Рубан М. Вдосконалювати партійне керівництво господарствами // Радянська Україна. – 1954. – № 37. – С. 3.
16. Сборник законов СРСР и указов Президиума Верховного Совета СРСР. 1938-1967: В 2-х т. – Т. 1. – М.: Изд-во “Известия советов депутатов трудящихся СССР”, 1968. – С. 295-299.
17. Котов ІІ. Більше готувати спеціалістів сільського господарства // Колгоспник України. – 1958. – № 6. – С. 15.
18. СССР на пути строительства коммунизма. (1959-1970). – М.: Политиздат, 1971. – С. 87.
19. Редакційна стаття. В інтересах радянського народу // Колгоспник України. – 1958. – № 8. – С. 2.
20. КПРС в резолюціях... – Т. 7 (1955-1959). – К.: Політвидав України, 1981. – С. 318-325.
21. Там само. – С. 323.
22. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – № 7. – С. 86.
23. Історія селянства Української РСР... – С. 413.
24. Позачерговий XX з’їзд Комуністичної партії України. 16-17 січня 1959 р.: Матеріали з’їзду. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – С. 40.
25. Справочник партийного работника. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 335.
26. Петренко В.С. Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969 рр.). – К.: Наукова думка, 1970. – С. 198.
27. Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий. – М.: Госполитиздат, 1965. – С. 57.
28. Історія селянства Української РСР... – С. 465.
29. Народное хозяйство СССР в 1965 г.: Стат. ежегодник. – М., 1966. – С. 259.